

Марина Джонова¹
(СУ „Св. Климент Охридски“, България)
СТРАДАТЕЛНИЯТ ЗАЛОГ В УСТНАТА РЕЧ

Marina Dzhonova
PASSIVE VOICE IN SPOKEN BULGARIAN

Резюме: В статията се представят наблюденията върху употребата на причастнострадателните форми със спомагателния глагол *бива* в българската устна реч. Прави се преглед на съществуващите в научната литература мнения по отношение на употребата на разглежданите форми. Представят се възможните контексти на употреба, както и наличието или липсата на конкурентни форми за страдателен залог в дадения контекст. Прави се извод за причините за предпочитането на страдателен залог пред деятелен, както и на формите с *бива* пред останалите форми за страдателен залог.

Abstract: The main topic of the article is the use of passive voice in Spoken Bulgarian. Special attention is paid to the passives with the auxiliary verb *biva*. A review of the existing opinions on the use of the forms under consideration is made. The possible contexts of use, as well as the presence or absence of competing passive verb forms in the given context, are considered. A conclusion for the preference of a passive verb form with *biva* is made.

Ключови думи: страдателен залог, информационна структура, устна реч

Key words: passive voice, information structure, Spoken Bulgarian

В статията² се изследва употребата на причастнострадателните форми, образувани със спомагателния глагол *бива*, в българската устна реч. Прави се преглед на тяхното място в лингвистичните из-

¹ djonova@slav.uni-sofia.bg

² Статията представя изследвания, направени в рамките на проект „Балканските езици като еманация на етнокултурната общност на Балка-

следвания върху българския език. Представя се тяхната употреба в устната реч, както и контекстите, в които формите с *бива* се предпочитат пред други форми за страдателен залог. Емпиричният материал, на който се основава изследването, е от Корпуса на българската устна реч (bgspeech.net), от Корпуса на политическата и журналистическата реч (political.webclark.org), както и от собствен корпус, събран за целите на изследването предимно от медийната реч в периода 2017–2018 г.

От теоретична гледна точка разглежданите конструкции са форми за страдателен залог, образувани от спомагателния глагол *бива* и миналото страдателно причастие на глагола. Тези форми в редица случаи се конкурират с причастнострадателните форми, образувани със спомагателния глагол *съм* или *бъда*, или с възвратнострадателните форми: *е поставен* – *бъде поставен* – *се поставя*.

Формите за страдателен залог с *бива* не са нови в съвременния български език. К. Мирчев (2000: 120) посочва образуването на страдателен залог със *съм* или *бива* в сегашно време. Ив. Добрев посочва, че в страдателен залог „многократността или продължителността на въздействието се изразява чрез глагола *бывати*“, като в старобългарски е имало форми за страдателен залог както с минало страдателно причастие, така и със сегашно страдателно причастие (Граматика 1991: 261). В голяма част от граматиките на българския език наличието на тези форми се споменава (за подробен преглед вж. Куцаров 2007, Ницолова 1976, Първев 1975). Тук се представят по-подробно част от тези мнения.

Страдателните форми с глагола *бива* са разгледани детайлно в т. 2 на Академичната граматика. Там се посочва, че с *бива* се образуват форми за сегашно време на страдателния залог наред с формите със *съм* и *бъда*, както и за минало несв. време, наред с формите с *бях*. Посочени са и редица фактори, от които зависи употребата на формите с *бива* – видът на глагола, вършителят на действието, както и избягването на омонимия с други форми на глагола. Отбелязано е, че „причастието може да бъде както от свършен, така и от несвършен вид, но статистиката показва, че причастнострадателните форми в ните (типология на глагола)“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“, „Конкурс за финансиране на научни изследвания – 2017 г.“ (договор № ДН 20/9/11.12.2017 г.).

над 90% от случаите на употреба са от свършен вид“ (Граматика 1983: 245). Употребата на формите с *бива* зависи и от това дали получателят на действието е живо, или неживо същество. Като причина за тяхната употреба в даден контекст се посочва и избягването на омонимия с други форми, както е в следния откъс от разказ на Св. Минков:

1. Значи, витамини трябва да **се търсят** не само в храната, но и другаде. И те **се търсят**. И **се намират** (Св. Минков).

В посочените изречения е налице конкуренция между формите *трябва да се търсят* – *трябва да бъдат търсени*; *И те се търсят* – *И те биват търсени*; *И се намират* – *И биват намирани* (Граматика 1983: 252). В последните две изречения формите *се търсят* и *се намират* са омонимни с формите за възвратен залог. Именно затова според К. Иванова в случая формите с *бива* биха били еднозначни.

Важно е да се има предвид и твърдението, че „при все че притежават пълни парадигми, възвратнострадателните и причастнострадателните глаголни форми не са взаимозаменяеми във всички случаи. Коя форма ще бъде употребена – причастнострадателната или възвратнострадателната – зависи от редица конкретни семантични и граматични фактори“ (Граматика 1983: 251). Посочва се също, че „в рамките на сегашно време причастнострадателните форми имат решителен превес над възвратнострадателните само в случаите, когато получателят на действието е живо същество“ (Граматика 1983: 252). Тези наблюдения са отнесени и към формите с *бива* за минало несвършено време.

Разглежданите форми за страдателен залог са представени подробно и от Ив. Куцаров (1999, 2007). Той определя формите от типа на *биват гледани* като страдателно сегашно време, а тези от типа на *биваха откъснати* като страдателно итеративно относително сегашно време (*пасивен итеративен имперфект*), като прилага пълната парадигма на глаголите за тези две времена (Куцаров 2007: 343).

Р. Ницолова (2008: 239) посочва, че формата за сегашно време *бива четен* може да означава както многократни, така и еднократни действия (по-често). Формата за имперфект *биваше четен* има повто-

рително (итеративно) значение, като привежда и примери за конкуренция с формите за страдателен залог с глагола *съм*:

2. *Сутрин стоката винаги бива подреждана/е подреждана от продавачките* (сегашно повторително).

Формите за страдателен залог със спомагателния глагол *бива* често се схващат като характерни за научния стил, като остарели, но примерите от съвременната устна реч показват, че те имат своето място и в другите стилове на съвременния български език. Примерите от устната реч ще бъдат анализирани според посочените критерии – свършен/несвършен вид на глагола; конкуренция с другите форми за страдателен залог; избягване на възможна омонимия с други глаголни форми; получател на действието.

В изследвания емпиричен материал се срещат няколко типа употреби на формите за страдателен залог с *бива*. При първия тип е налице конкуренция между формата с *бива* и *се*-формите за страдателен залог, както е в следните примери:

3. Проблемът идва, когато една значителна част от оборота **бива укривана**.

4. Аз мисля, че когато човек постави границите от самото начало, те много трудно **биват преминавани**.

5. Много често ме питат не ти ли е тъжно, когато нещо, за което си се старала толкова време, **бива изяждано** толкова бързо.

И в тези изказвания (3, 4, 5) е възможна замяната с възвратнострадателни форми, срв.:

3 а. Проблемът идва, когато една значителна част от оборота **се укрива**.

4 а. Аз мисля, че когато човек постави границите от самото начало те много трудно **се преминават**.

5 а. Много често ме питат не ти ли е тъжно, когато нещо, за което си се старала толкова време, **се изяжда** толкова бързо.

Прави впечатление, че глаголите са от несвършен вид, а получателят на действието е неживо същество. В този смисъл, макар и формата *се укрива* да е омонимна с тази за възвратния залог, двусмислие не би могло да се получи, тъй като глаголът предполага вършител лице. В този контекст и двете форми са възможни, но гово-

рещият е предпочел страдателния залог с *бива*. Употребата на страдателен залог в случая е свързана с неизразяването на деятеля.

В друга част от примерите е възможна както замяната със *се*-пасив, така и с деятелен залог:

6. да кажем че то се прави през пет години България: както: си спомням значи за пър+ трети път всъщност **бива оценявана бива изследвана** със *тва* със този метод³.

Глаголните форми в това изказване (6) *бива оценявана* и *бива изследвана* са конкурентни на възвратнострадателните форми *се оценява* и *се изследва*. Възможна е и замяната им с формите за страдателен залог със спомагателния глагол *съм* – *е оценявана* и *е изследвана*. Възможна е и употребата на деятелен залог: *я оценяват* – *я изследват*, като изречението в този случай би било неопределенолично. В този случай обаче при запазване на словореда на засегнатия обект в началото на изказването ще се получи изречение с удвоено допълнение (*България я оценяват и я изследват с този метод*). Конструкции с удвоено допълнение обаче се смятат за разговорни и се избягват в медийните предавания, в които се представят сериозни теми и в които водещите се стремят към изискан изказ. Отново разглежданите глаголи са от несв. вид, а получателят на действието е неживо същество.

Съществуват и употреби, които не са конкурентни на други форми за страдателен залог. Например в следното изказване:

7. въпросът е вече като всяко едно друго плащане доколко всеки е коректен добронамерен и доколко: **бива принуждаван** разбира се.

В посочения пример получателят на действието е лице. Това е причината формата *се принуждава* да не може да се употреби еднозначно. Замяната с деятелния залог е възможна при употреба на неопределенолично изречение – *доколко го принуждават*, като в този случай се нарушава синтактичната структура, при която *всеки* е подлог и в двете подчинени изречения. Употребата на деятелен залог би означавала местоимението *всеки* да е подлог в първото подчинено изречение и допълнение във второто съподчинено изречение, което затруднява еднозначното възприемане на изказването. Невинаги е възможно и удвояването на обобщителното местоимение *всеки*.

³ Примерите от корпусите от устна реч се изписват според конвенцията за транскрибиране в съответния корпус.

Могат да бъдат посочени и други примери с подчинени изречения, които имат един и същ подлог и при които това е причината за предпочитане на страдателната форма пред формата за деятелен залог:

8. Текстът е дискриминационен спрямо пенсионерите, които, въпреки че са били осигурени по общия ред за всички осигурителни случаи, **биват лишавани** от правото да получат обезщетение след прекратяване на трудовия договор поради пенсиониране.

В посоченото изказване (8) двете последователно подчинени изречения имат подлог, кореферентен със съществителното *пенсионерите*. Получателят и вършителят на действието са лица. Това прави двусмислена употребата на възвратнострадателната форма *се лишават*, която в дадения контекст е омонимна със съответната възвратна форма. Употребата на спомагателния глагол *съм* също е проблематична (*които ... са лишавани от правото*), тъй като е възможно да се схване като форма за минало неопределено време и значението на изречението да се промени – това е било обичайно, но вече не е така. Както се посочва и в Академичната граматика, „значението на причастието по-лесно се свързва с резултата от действието, отколкото с действието като процес, при липса на изрично указание от страна на контекста тези форми (*съм + мин. страд. причастие – б.м.*) се възприемат като форми за минало неопределено време“ (Грамматика 1983: 252).

Употребата на личното местоимение в именителен падеж в началото на изречението също е причина за предпочитането на страдателен залог:

9. След като **аз** от три седмици **бивам запознаван** от колегите какво готвят, какво правят, какви доказателства, какви свидетели се явяват, какви материали излизат, е, това е, на всички мои критици искам да кажа, това е да нямаш зависимост.

В посочения пример отново вършителят и получателят на действието са лица. Съществува и среден глагол *запознавам се*, който има различно значение, но съвпада по форма с възвратнострадателната форма на глагола *запознавам*. Изразяването на вършителя с непряко допълнение също по-често се свързва с причастнострадателната форма. Същевременно наличието на подлог – личното местоиме-

ние *аз* – прави невъзможна употребата на глагола *запознавам* в деятелен залог в дадения контекст. В конкретното изказване спомагателният глагол *бивам* подчертава актуалността на действието, което продължава да се извършва.

Когато субектът не е живо същество, също са налице изказвания, в които е трудна замяната на формата с *бива* с други форми за страдателен залог:

10. Една поредица от автомобили, които се движат в посока София на автомагистрала Тракия, **биват изпреварвани** отдясно и **притискани** към мантинелата.

В този пример употребата на формите *се изпреварват* и *се притискат* би довело до двузначност поради омонимията със съответните взаимни глаголи. Неизразеният вършител на действието до голяма степен прави невъзможна замяната с формата на глагола за деятелен залог. Не на последно място трябва да се отчита и семантичната роля на подлога. В представения пример семантичната роля на *автомобилите* е инструмент, т.е. в съзнанието на говорещия аргументът с тази семантична роля не може сам да извършва/търпи действието. Автомобилът се мисли във връзка с лицето, което го управлява. Това е и причината съответните възвратнострадателни форми да са многозначни в разглежданото изказване.

По отношение на категорията „вид“, в изследвания емпиричен материал се срещат глаголи от свършен вид (*биват забелязани, биват описани, биват принудени*), глаголи от несвършен вид (*бива проверяван, биват заплащани, биват отказвани, биват ползвани, биват приемани, биваха отбелязвани*) и двувидови глаголи (*бива санкциониран, биват финансирани*). В изследвания емпиричен материал при формите за страдателен залог със спомагателния глагол *бива* не се потвърждава хипотезата за преобладаване на глаголите от свършен вид. Употребата на спомагателния глагол *бива* и при глаголите от свършен, и при глаголите от несвършен вид означава ‘действие, което се извършва многократно и продължава да се извършва’:

11. При тази съдебна система, която толкова често **бива обвинявана**, че е корумпирана, се стигаше да се налагат наказания, които ...

12. Държавните служители **биват принудени** или да напуснат по собствено желание заемани позиции, или ако ли не, ги грози дисциплинарно уволнение.

Струва ми се, че употребата на *бива* е свързана и с подчертаване на волевото, целево извършване на даденото действие. Например в следващия пример (13) глаголът е от свършен вид, а обстоятелственото пояснение за време показва, че действието е извършено само веднъж, но за разлика от страдателния залог със *съм* (*проектът е замразен*), *бива* добавя този оттенък на целенасоченост на действието:

13. проектът още в края на 80-те г. **бива замразен**, защото тогавашното правителство, българско правителство, счита, че той е икономически неизгоден и нецелесъобразен

Разгледаните дотук изказвания включват предимно глаголни форми за 3 л., ед. или мн.ч. Това са преобладаващите форми в изследвания емпиричен материал. Срещат се и отделни примери за останалите глаголни лица. В пример (9) глаголът е в 1 л., ед.ч. (*бивам запознав*). В следващия пример (14) е налице глаголна форма за 2 л., ед.ч.:

14. и аз като един отчаян егоист ще кажа, че Егоист е като флирта – примамва те или **биваш примамен**, докосва те, изкушава те и те зарязва.

Срещат се и форми за 1 л., мн.ч.:

15. Ако ли не моментално **бивахме настанени** на свободната зона.

16. В края на деня **бивахме разпределени** по umbrella groups. Това бяха групи, състоящи се от шест участника и двама обучаващи.

17. Всички харесваме един политик и ако харесваме друг, сме лоши, тъпи, вредни, **биваме гонени, скривани, бап-вани и осми-вани**.

Част от формите за 2 л., мн.ч. са свързани с употребата на утивата форма *Вие* за означаване на едно лице (пример 18), в други случаи при евентуално неспазване на книжовното правило е възможно получателят да е едно лице (пример 19):

18. Когато следвате wiki страница, Вие **бивате известен**, когато дадена страница бъде създадена, обновена или изтрита.

19. Ако напоследък постоянно **бивате застигнати** от различни злополуки и се чудите какво става, то значи е време да обърнете внимание на тези неща.

20. Четете и знайте, за да не **бивате подигравани и укорявани** от други племена и народи.

Употребата на разглежданите пасивни форми в устната реч може да се обясни от гледна точка на информационната структура на изказването. В изследвания емпиричен материал подлогът е начален топик в изказване с глагол в страдателен залог. Това се доказва и от необходимостта от замяната му с удвоено допълнение при запазване на словоредата и замяна на страдателния залог с деятелен, напр.: ***тази съдебна система, която толкова често бива обвинявана – съдебната система я обвиняват*** (вж. пример 11); ***проектът бива замразен – проекта го замразяват*** (вж. пример 13). Когато обаче е на лице подлог – лично местоимение в именителен падеж (вж. примери 4, 9, 18), тази замяна с глагол в деятелен залог не е възможна. Същото се отнася и за случаите, в които изречението е определенолично (вж. примери 15, 16, 17, 19, 20). В тези случаи употребата на начален топик подлог лично местоимение в именителен падеж, който в същото време търпи действието, е причината за употребата на страдателен залог в изречението. Невинаги е възможно началното топикализиране и на други местоимения, когато са допълнения (напр. неопределителни и относителни местоимения):

която толкова често бива обвинявана – ?**която** толкова често **я** обвиняват

нещо, за което си се старала толкова време, бива изяждано толкова бързо – ?**нещо го** изяждат

Може да се обобщи, че омонимията на формите за страдателния залог с други глаголни форми, както и подчертаването на итеративността, са причината говорещият да предпочете причастнострадателната форма с *бивам*. Изборът на страдателен вместо на деятелен залог често е мотивиран от гледна точка на информационната структура – когато подлогът в изречението е начален топик именна фраза или местоимение.

Интересно е да се направи съпоставка с писмената реч по отношение на употребата на разглежданите форми. Те са характерни за научния стил, като в него естествено преобладават форми за 3 л., ед. и мн.ч.:

21. Към неличните глаголни форми **биват причислявани** причастията, деепричастието и отглаголните съществителни (Грамматика 1983).

22. Затова семантичното съдържание, което би трябвало да бъде изразявано чрез сегашни страдателни причастия, **бива поемано** от други причастни форми или от други езикови средства, например от минали страдателни причастия (Грамматика 1983).

В научната литература се срещат и конклузивни форми за страдателен залог с *бива*:

23. Дори в продължение на близо половин столетие (...) формите с основна гласна *-е- (-ещ)* **са бивали представяни и препоръчвани** като нормативни (Грамматика 1983).

24. В косвените падежи прилагателните в сравнителна степен **са бивали удължавани** с допълнителни наставки *-jo* и *-ja*, така че склонението им се е уеднаквило със склонението на имената със стари *jo-* и *ja-*основи (К. Мирчев).

Ив. Куцаров също посочва наличието на такива форми, като цитира и примери от художествената литература. Терминологично тези форми са определени като форми за страдателно умозаключително итеративно сегашно време (пасивен конклузивен итеративен имперфект) (Куцаров 1999: 443).

Както посочва Св. Иванчев, конклузивът се използва не само в диалога, когато се прави предположение за някакво минало събитие, но и в монологична реч, напр. при пресъздаване на престъпление по налични следи от следователя, в научния стил, когато авторът говори за събития, които не е наблюдавал, въз основа на определени факти и др. (Иванчев 1988: 126; вж. също Ницолова 2008: 355).

При употребата на причастнострадателните форми с *бива* в медийните текстове и в художествената литература се забелязва възможността обстоятелственото пояснение за начин (наречие или предложна фраза) да стои между спомагателния глагол *бива* и страдателното причастие, когато глаголната форма е в имперфект:

25. В началото ние осигурявахме репортажи от страни, в които липсваше информация или тя **биваше съзнателно изкривена**.⁴

⁴ Примерите са от Българския национален референтен корпус (webclark.org).

26. При всяка смяна на правителството чиновничеството **бива-ше масово уволнявано**.

27. След това, на улицата, те **биваха незабавно разстрелвани**.

28. Онези, които не знаеха предварително за нежната му душевна обратност, **биваха много разочаровани**, разбирайки, че той може да им предложи единствено приятелството си.

29. Бързо направихме изменения в НК и НПК, с които чрез нови престъпни състави се обхванаха широка гама от престъпления, които до този момент не се наказваха или **биваха неефективно санкционирани**.

30. Снесените яйца **биваха в значителна степен измивани** от поройните дъждове.

Въз основа на разгледания емпиричен материал и направените анализи може да се обобщи, че употребата на причастнострадателните форми за страдателен залог със спомагателния залог *бива* е обусловена от редица фактори. От една страна, в българския език тази форма се предпочита, когато получателят на действието е лице и съответната възвратнострадателна форма е омонимна с възвратната форма на глагола или със съществуващ среден глагол. При топиализиране на получателя на действието в началото на изречението говорещият може да избере как да продължи своето изказване – с удвоено допълнение или с глагол в страдателен залог. Стремещът към висок стил на изказването и схващането на удвоеното допълнение като белег за разговорност често са причината за предпочитането на глагол в страдателен залог. В разглеждания емпиричен материал се срещат както глаголи от свършен, така и глаголи от несвършен вид. Повечето примери са с глагол от несвършен вид вероятно поради факта, че се представят предимно повтарящи се действия. Преобладават изказванията с глагол в 3 л., ед. ч. и 3 л., мн. ч., но няма ограничение по отношение на 1 и 2 л., ед. и мн. ч. При употребата на причастнострадателните форми с *бива*.

ЛИТЕРАТУРА

Граматика 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2 Морфология.* София: Издателство на БАН, 1983. **Gramatika 1983:** *Gramatika na savremennia balgarski knizhoven ezik. T. 2 Morfologia.* Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1983.

- Граматика 1991:** *Граматика на старобългарския език*. София: Издателство на БАН, 1991. **Gramatika 1991:** *Gramatika na starobalgarskia ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1991.
- Иванчев 1988:** Иванчев, Св. *Българският език – класически и екзотичен*. София: Народна просвета, 1988. **Ivanchev 1988:** Ivanchev, Sv. *Balgarskiat ezik – klasicheski i ekzotichen*. Sofia: Narodna prosveta, 1988.
- Куцаров 1999:** Бояджиев, Т., И. Куцаров, Й. Пенчев. *Граматика на СБКЕ*. София: Петър Берон, 1999. **Kutsarov 1999:** Boyadzhiev, T., I. Kucarov, Y. Penchev. *Gramatika na SBKE*. Sofia: Petar Beron, 1999.
- Куцаров 2007:** Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: Унив. изд. „Паисий Хилендарски“, 2007. **Kutsarov 2007:** Kutsarov, I. *Teoretichna gramatika na balgarskia ezik. Morfologia*. Plovdiv: Univ. izd. “Paisiy Hilendasrki”, 2007.
- Мирчев 2000:** Мирчев, К. *Старобългарски език*. В. Търново: Фабер, 2000. **Mirchev 2000:** Mirchev, K. *Starobalgarski ezik*. V. Tarnovo: Faber, 2000.
- Ницолова 1976:** Ницолова, Р. Българският глагол. // *Помагало по морфология. Глагол*. София: Наука и изкуство, 1976. **Nitsolova 1976:** Nitsolova, R. *Balgarskiat glagol // Pomagalo po morfologia. Glagol*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1976.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2008. **Nitsolova 2008:** Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologia*. Sofia: Univ. izd. “Sv. Kliment Ohridski”, 2008.
- Първев 1975:** Първев, Хр. *Очерк по история на българската граматика*. София: Наука и изкуство, 1975. **Parvev, Hr.** *Ocherk po istoria na balgarskata gramatika*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1975.

Корпус на българската устна реч – bgspeech.net

Корпуса на политическата и журналистическата реч – political.webclark.org

Български национален референтен корпус – webclark.org